

УДК 82-1/-9

ЖАНРОВА СПЕЦИФІКА ПОВІСТЕЙ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА**Жижченко Л.Б., Князева Р.В.**

Донбаський державний педагогічний університет

Досліджено формо-змістові особливості повістей М. Костомарова. Висвітлено морально-психологічні колізії, проблематику та сюжетно-композиційні можливості. Визначено традиції та новаторство М. Костомарова-прозаїка. З'ясовано особливості моделювання характерів героїв.

Ключові слова: жанр, повість, проблематика, колізія, характер.

Постановка проблеми. Визначний представник українського романтизму М. Костомаров зробив вагомий внесок в історію української науки та культури. Ґрунтовно досліджено творчий доробок М. Костомарова як історика, як філософа, як поета-романтика, як драматурга. Прозовій спадщині письменника увага приділялася переважно у світлі історико-ідеологічних засад. Отже, існує потреба проаналізувати художній доробок М. Костомарова як письменника-повістяр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У останніх публікаціях, присвячених прозі М. Костомарова розглянуто вплив західно-європейського готичного роману на творчість письменника (І. О. Терехова «Елементи готичної прози у творчості М. Костомарова»), інтерпретацію онтологічних параметрів моделі світу, що властива дуалістичному християнсько-язичницькому світогляду письменника-романтика (І. Г. Родіонова «Сакралізація онтологічних цінностей» у повісті Миколи Костомарова «Сорок лет»), зміст і естетику національної ідеї (Горленко Оксана «Зміст і естетика національної ідеї в драмі Лесі Українки «Бояриня» та повісті М. Костомарова «Чернігівка»). Актуальним, отже, є художні й аналіз жанрових параметрів прози відомого митця.

Мета статті. Головною метою цієї статті є дослідження жанрової специфіки повістей М. Костомарова. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань:

1. Дослідити формо-змістові параметри повісті М. Костомарова.
2. Висвітлити проблематику та особливості моделювання сюжету.
3. Розкрити характери героїв повістей.
4. Визначити традиції та новаторство.

Виклад основного матеріалу. М. Костомаров, активно вивчаючи фольклор та історію, звернувся до прозорих жанрів, белетризуючи в розповідній формі звичаї, побут, вірування людей минулих епох. Життєві історії чи випадки, на які Костомаров-історик натрапляв у архівних матеріалах, нерідко перетворювалися на живі образи, даючи поштовх до написання художніх творів. Так виникли повісті «Сын», «Кудеяр», «Холоп», «Сорок лет», «Черниговка» та ін.

Зазначимо, що тяжіння М. Костомарова-фольклориста до жанру повісті є закономірним. Сучасні літературознавці вважають, що витoki повісті у народних легендах, жанрі притчі та чарівної казки. Н. Тамарченко зазначав, що циклічний сюжет повісті передбачає закон та норму. Через те відхилення від норм життя в повісті тимчасові. Автор писав, що центральна подія в повісті – випробування, яке для героя озна-

чає необхідність вибору, і, відповідно викликає етичну оцінку його вчинку автором та читачем. Для увиразнення морально-етичного протиріччя автор уводить до складу повісті паралельний варіант основного сюжету: притчовий, архаїчний чи літературний, у якому обов'язково є настанова на повчальний зміст. Повість подає читачеві дидактичні настанови [6, с. 394].

У світлі вищесказаного такі повісті М. Костомарова, як «Холоп», «Сорок лет» є класичними зразками цього жанру. У повісті «Холоп», як і в повісті «Сорок лет», письменник осмислює вічні проблеми: пошуку земного щастя, сенсу людського життя, морального закону, гріха, покути та ін. Відомо, що у повісті «Холоп» М. Костомаров йшов від готової розв'язки, віднайденої ним у судовій справі. Завданням художника було вмотивувати таку розв'язку причинно-психологічно, подієво.

Художня структура повісті модифікується двома сюжетними лініями, які розвиваються паралельно й взаємодоповнюють одна одну. Перша – нещаслива доля молодого холопа Василя Данилова, який прагне досягти гармонії та звільнитися від холопства, проте приречений на покарання, знущання та приниження, що врешті-решт призводить до загибелі героя. Друга – життєпис сім'ї боярині Ганни Петрівни Долгорукової, яка разом з двома синами Яковом та Володимиром мешкала на Василівському острові в Петербурзі з багаточисельною обслугою.

Василь Данилов, як і герой повісті «Сорок лет» Трохим Яшник-сирота – обидва прагнуть простих земних радощів (волі, кохання, сім'ї), проте звирячий розгул панської сваволі та узаконена соціальна несправедливість стають на заваді до омріяної радості й призводять до нехтування героями моральних принципів і християнських правил. На початку повісті Василь Данилов – холоп молодого боярина Якова, молодшого сина княгині Ганни Петрівни Долгорукової. За характеристикою М. Костомарова Василь Данилов був «нрава горячего, живого, но вместе меланхолического, и потому любил разговоры о гаданьях, волшебствах, привидениях, а грамотность, приобретенная им у священника, невольно расположила его к недовольству своим холопским положением» [5, с. 414].

Якийсь час Василь терпить постійні знущання, проте не прагне звільнитися від цього положення: «Хотя и скорбел душою, что он холоп, но примерялся с этим на той мысли, что иначе быть нельзя, так уж он создан» [5, с. 414]. Кардинально змінює життєві позиції героя несподівана закоханість у дівчину-холопку Грушу. На щире зізнання хлопця Груша не відповіла, бо ро-

зуміла, що на неї задивляється молодий боярин Яків. Переживши гостру душевну драму, Василь Данилов приймає рішення: будь-що звільнитися від свого холопства, яке тепер стало для нього пекельною мукою.

Усвідомивши, що законним способом звільнитися від холопства неможливо, він бачить єдиний вихід – звернутися за допомогою до надприродних сил, щоб з їх сприянням прихилити до себе милість своїх господарів та кохання Груші. Помітну роль у сюжеті посідає містична тема. Так, шукаючи порятунку, Василь звертається за підтримкою до чаклунки-калмички, подає записку-прохання до святої Катерини-великомучениці й очікує, що Яків врешті-решт змилюється над ним. У цей момент Василь не замислюється над категоріями святості та гріховності, а прагне всіма силами звільнитися від неволі. Але, переживши чергове побиття, він приходиться до думки: «Ничего, значит мне не остается, как отрещись от Бога и завести знакомство с господином дьяволом» [5, с. 468]. Герой відрікається від Бога й відчайдушно намагається заручитися підтримкою диявола. Він покійно виконує диявольські настанови в надії, що становище його найближчим часом зміниться. Але за кожен скоєний злочин Василь Данилов нещадно карається. Так, виконуючи поради лукавого, він викрадає у своєї боярині ікону Богородиці з цінним обрамленням, але замість того, щоб вигідно її продати й одержати нарешті бажані гроші, хлопець зазнає неймовірних тортур від рук своїх господарів. Ставши на шлях крадіжки, Василь фактично є злодієм, проте авторська симпатія, з якою М. Костомаров описує свого героя, викликає швидше співчуття, а не осуд.

Для повісті характерна зміна місця дії. Знаковими у творі «Холоп», є два великих тополи: Петербург та Москва. Для головного героя Петербург – місто, де він зазнає душевних мук та фізичних знущань, які проте зносить з покійністю, у його душі не пробуджується ненависть й не виникає бажання помсти своїм кривдникам. Розмірковуючи над своїми вчинками, Василь приходиться до покайних думок: «Точно, – думал он, – подсмеялся надо мною лукавый! Я его стал призывать к себе, он ко мне и явился во сне, велел украсть образ, чтоб с этого разбогатеть. Вот и разбогател я! Поделом вору мука! Всякий безграмотный понимает: как можно крещеному человеку дьявола себе на помощь звать. О Господи Боже! Тяжело согрешил я, помилуй меня!» [5, с. 481]. Негідними вчинками холоп ще більше розгнівив своїх господарів й вони вирішують відправити його в інше місто.

До Москви Василь Данилов потрапляє як відвертий злодій у розпорядження управителя маєтку боярині Долгорукової, він відчуває на собі тягар гріха й прагне покаяння. Отець Андрій, до якого Василь прийшов на сповідь, накладає на нього епітимію: щодня класти сто поклонів і відвідувати церковні служби. Хлопець відчуває внутрішні муки, особливо тоді, коли таємний голос навіює йому, що такого грішника, як він, Бог не прийме. До того ж невідступне бажання звільнитися від холопської залежності і перейти на царську службу солдатом переслідує Василя. Москва стає місцем нових можливостей та сподівань для героя. Холопська повинність, яку Ва-

силь виконує у Москві, не є складною. Він має можливість споглядати світ, бо від природи був натурою меланхолійною.

Але й цього разу Доля зраджує холопа княгині Долгорукової. Для того, щоб вступити на царську службу, необхідно подати прохання в канцелярію й заявити про себе. Василь звертається за допомогою до попа, пробує просити милостиню, але не може добути необхідних три гривні для того, щоб, «площадный подьячий» склав йому прохання. «Куда не кинь, все клин! Одно только средство избавится от грозящих битв, воспользоваться законом, предоставляющим холопам вступать в царскую службу, – и зачем остановка? Только за какою-нибудь полтиною? Украсть полтину, непременно украсть!» – приходиться до висновку Василь Данилов, не бажаючи розуміти, на який шлях знов стає [5]. Після оприлюднення злочину він проходить набагато суворіші й небезпечніші випробування. Його посадили ніби небезпечною злодія в одну із кліток, де була повна темрява.

Залишившись наодинці з собою, хлопець осмислює своє становище й не може зрозуміти, чому всі його задуми терплять такий крах, він ходив до чаклунки, молився Богу, святей Катерині, проте все марно. Врешті-решт зійшовся з дияволом, але й той його ошукав: «Куда он не кидался – нигде ему не везло?» [5, с. 510]. До нього знову приходиться лукавий і Василь піддається його навіюванням. Цього разу диявол переконає хлопця написати донос на свою боярину Ганну Петрівну Долгорукову, яка так само як і її холоп намагалася з допомогою тієї ж чаклунки-калмички схилити на свій бік царицю Катерину I, щоб та із державної казни заплатила борг її старшого сина, що жив у Голландії. У ті часи суворо заборонялося на державному рівні і холопам, і знаті звертатися до ворожок та чаклунок. Той, хто звертався, ризикував бути фізично покараним. Проте, як зазначає Костомаров, європейські звичаї не торкнулися тогочасного російського суспільства. І холопи і бояри продовжували вірити у силу чаклунок. Василь Данилов розумів, що оприлюднивши таємницю Долгорукової, ризикує потрапити в Преображенську в'язницю, про яку в народі розповідали жахливі речі, проте зважується на донос. Перебуваючи у в'язниці, Василь проходить через страхіття тортур, його заковують у кайдани і відсилають на деякий час до посадського чоловіка разом з караульним. Василь Данилов тепер був колодником, який втратив будь-які людські права. Посадський чоловік відводить йому місце в сінях, де завжди було темно, це і стає його останнім земним пристанищем.

У положенні колодника Василь нагадує євангельського Лазаря, який був покритий ранами і терпів нестерпний біль. Смертельно хворий, холоп все ж згадує про Бога і прагне прийняти причастя. Він від щирого серця приносить покаяння, жалкує про скоєне, забирає донос на княгиню, й зрікається своїх слів, одержавши відпущення гріхів. Отже, М. Костомаров образом Василя стверджує притчу про Лазаря, з якої випливає, що чим людина більше страждає на землі, тим краще їй буде на небі. У пізнішій повісті «Сорок лет», написані на основі народної легенди, М. Костомаров продовжує осмислювати такі етичні категорії, як гріх і спокута.

Сюжет повісті нагадує сюжет чарівної казки, у якій діють усталені персонажі: герой, помічник, наречена тощо. Висхідне положення казкового героя пов'язане з тим, що він обов'язково має вирушати в дорогу, найчастіше, на пошуки нареченої. Здолавши низку перешкод за допомогою помічників (це або люди, або чарівні предмети), герой одружується з царівною (королівною) і підвищує власний соціальний статус.

Так, молодий Трохим Яшник (герой) прагне заволодіти нареченою. Та дівчина Васса, що він покохав, має заможного батька, який віддасть дочку за нього, коли той приїде свататись у синьому жупані, своїм конем і на своєму возі. У відчаї Трохим навіть прагне самогубства, «вот как свет стоит – одним роскошь, другим – нищета». Але в останню мить його зупиняє Придибалка, який і дає пораду, як здобути все необхідне.

Трохим опиняється в ситуації вибору: або залишитися наймитом, або позбавити життя багатого купця і забрати його майно. Зазначимо, що помічника Придибалку (мандриківські мешканці вважали лукавим у людській подобі), який з'являється на життєвому шляху героя в момент прийняття важливого рішення. Філософія життя, якої він навчає Трохима Яшника, далека від принципів і норм християнської моралі: «Коли хочеш быть праведником,... думай о царстве небесном... А коли хочеш весело на свете пожить, так не бойся греха: греши только так, чтоб люди про твой грех не узнали, да в Сибирь тебя не услали!.. Хочешь себе счастья: первое дело – не бойся греха, делай все, что тебе корысть приносит!» [5, с. 360].

Не можна сказати, що хлопець без вагань погоджується на гріховний вчинок. Як людина, яка знає про існування Бога, про моральний закон, він має сумніви: «Нас всех будет судить Бог, – говорит Трохим, – и меня он станет судить за мое лихое дело. Вот я и боюсь страшного суда его, и на муку вечную в пекло меня бог осудит» [5, с. 366].

Проте бажання земного щастя перемагає, а після того, коли Трохим дізнається, що кара Божа настине його через сорок років, він і зовсім заспокоюється. Одружившись таким чином з нареченою, хлопець швидко багатіє, стає купцем, потім золотопромисловцем, мільйонером, перед яким схиляється вище духовенство та міністри. За звичайною життєвою логікою, Трохим здобув омріяні земні блага. Проте чи лише в цьому сенс людського буття?

Епіграфом до повісті «Сорок лет» М. Костомаров взяв фрагмент із Книги Іова, що є своєрідним роздумом про те, чому беззаконні живуть до старості, проводять дні свої у щасті, тоді, як вони відступили від Бога. «Но Бога ли учит мудрости, когда он судит и горних», – сказано у Святому Письмі [5, с. 350]. Життя головного героя справді підтверджує сказане у Книзі Іова. Трохиму в усьому щастить, а як зауважує Костомаров, «в счастье человек мало способен бывает к раскаянию и сердечному сокрушению» [5, с. 380]. І тільки обіцяна через сорок років покара час від часу отримує свідомість Яшника-мільйонера

та змушує відкуповуватися богоугодними вчинками. Автор не показує мук совісті Трохима, очевидно він їх і не мав. Бажання покаяння існувало лише на рівні розуму. Але герой все ж наважується відкрити свій злочин архієрею. Той відпускає йому гріх і радить побудувати храм як благодіяння. Значно пізніше, відвідуючи рідні місця (Яшникови жили тепер у Петербурзі), у Трохима врешті-решт пробуджується сумління до істинного каюття. Цього разу він шукає розради у прозорливого старця Пафнутія, у мудрих настановах якого, очевидно, й виголошується авторська позиція до зображуваного в тексті повісті. Схимник Пафнутій радить Трохиму роздати усі його багатства своїм ближнім: «С чего началось твое обогащение. С преступления, со злодеяния. Потеряй же добровольно все нажитое тобою на этом нечистом пути: тогда получишь ты возможность испросить у Бога полное прощение за свой тяжкий грех... Что миллионы? Прах, тлен, сор [5, с. 395]. Яшник запитує про дітей, але й на це схимник має відповідь: «Важно..., что ты им никаких богатств не оставишь и предашь их в волю божию. Этим ты благодать божию к себе привлечешь» [5, с. 396]. Але це виявилось для Трохима непосильним і неможливим. Він утрачає останню чесноту: страх Божий. «Ах я дурак. Пошел спрашивать совета у выжившего из ума чернеца», – говорив сам собі Трохим Семенович, з нетерпінням очікуючи роковий сороковий рік. Довгоочікуваний день настав, але розплата так і не прийшла. Не зрозумів того Трохим Яшник, що початком обіцяної кари було його багатолітнє земне благополуччя, а завершенням – втрата Бога, зневіра в усе святе на землі. Останнім покаранням Трохима стала зневіра в Бога його сина Олександра, який приходить до заперечення загальноприйнятих моральних цінностей та ідеалів.

За авторським задумом, твір має своєрідне обрамлення. Композиційно текст вибудовується так, що головний герой Трохим Яшник на початку повісті (він – молодий наймит) і в кінці повісті (він поважний мільйонер, старий чоловік) зустрічає одну й ту саму людину, яка відіграла знакову роль у його житті. Але якщо на початку твору незнайомиць – Придибалка (у тексті твору не раз наголошено, що він втілення лукавого) вступає в діалог з головним героєм і наставляє його забути про Бога заради того, щоб прожити вік задля власного задоволення, то в кінці повісті під час зустрічі Придибалки і Трохима між героями діалог відсутній, та він тепер і недоречний, бо весь цей час Трохим Яшник жив як атеїст, а тому Придибалка, як пише автор, лише лукаво споглядає за ним і святкує перемогу.

Висновки. Повісті Костомарова – самобутне явище української літератури. Вони продовжують традиції класичної повісті, написані на основі кримінальних архівних матеріалів, такі категорії, як злочин і кара, розглядають не в їхньому кримінальному значенні, а як етичні категорії. Герої повістей проходять через низку випробувань і постають у ситуації вибору, що дає можливість читачам дати морально-етичну оцінку вчинкам.

Список літератури:

1. Задорожна Л. Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття / Л. Задорожна. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 226 с.
2. Лларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Митрополит Лларіон. – К.: АТ «Оберегти», 1991. – 424 с.
3. Історія української літератури XIX століття / за ред. акад. М. Г. Жигулинського: У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Либідь, 2005. – 656 с.
4. Козачек Я. Ідейно-естетичний концепт національного в російськомовній прозі М. Костомарова (на матеріалі повісті «Кудеяр») / Я. Козачек // Мандрівець. – 2004. – № 2. – С. 32-42.
5. Костомаров М. Твори: в 2-х т. / М. Костомаров. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2: Повісті / упоряд., авт. передм. та приміт В. Л. Смілянська. – 1990. – 780 с.
6. Теория литературы: учебное пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: в 2-х т. / [под ред. Н. Д. Тамарченко]. – Т. I: Теория художественного дискурса / Н. Д. Тамарченко, В. И. Тюпа, С. Н. Бройтман. – М.: Изд. центр «Академия», 2004. – 512 с.

Жижченко Л.Б., Князева Р.В.

Донбасский государственный педагогический университет

ЖАНРОВАЯ СПЕЦИФИКА ПОВЕСТЕЙ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА**Аннотация**

Исследовано формо-содержательные особенности повестей Н. Костомарова. Обозначено морально-психологические коллизии, проблематику и сюжетно-композиционные возможности. Определено традиции и новаторство Н. Костомарова-прозаика. Обозначено особенности моделирования характеров героев.

Ключевые слова: жанр, повесть, проблематика, коллизия, характер.

Zhyzhchenko L.B., Knyazeva R.V.

Donbass State Pedagogical University

GENRE SPECIFICITY OF THE STORIES OF NIKOLAI KOSTOMAROV**Summary**

Form-based features of N. Kostomarov's novels are investigated. Moral-psychological collisions, problems and plot-composition possibilities are indicated. The traditions and innovations of N. Kostomarov-prose writer are determined. The features of modeling characters of heroes are indicated.

Keywords: genre, novel, problems, collision, character.